

Cake Bumer (tort dükani) New Castle Language School (til ўyreniw orayı), Ilmura Brend Shop (kiyim dükani) ҳам t.b.

2. Qospa sözler yaғniy yarım kalka (anglican tilinen kirip kelgen sözlerdiñ rus hám qaraqalpaq tilindegi sözler menen qosılıp beriliwi *Mebel House, StroyMarket, IT Service, SportHouse, StomaDent, Smart Service Nukus, EvroStroy, Cyber Sport, Aziya Market, Qarataw House, Golden House* [2:123-127].

3. Ekzotizmler: milliy úrp – ádetler, dástúrlar menen baylanıslı bolğan sözler yaғniy qaraqalpaq tilinde awdarması bolmağan sözler. *Chizburger, gamburger, hot – dog, gril, chips, pepsi, coca cola* hám t.g.

4. Búgingi kúnde Nókis qalasında shet el atamaları menen atalğan júdá kóp muğdarda dükánlar, hár qıylı sawda orınları, restoranlar, firmalar hám xalıqqa xızmet kórsetiwshi orınlar ushırasadı. Firmalardıñ hám dükánlardıñ áwmetli bolıwına, adamlardı ózlerine tartıwda belgili dárejede tásirin tiygizedi. Anglican tilinen kirip kelgen sözlerden alınğan atamaları sawda orınların dárixanalardıñ hám firmalardıñ parıqlaw maqsetinde qollanıladi.

Baqlawlar nátiyjesinde Nókis qalası kóshelerinde qollanılğan anglican tilinen ózlestirilgen sözler menen berilgen hár túrli sawda hám xızmet kórsetiw orınları, restoranlar, kóshelerde qıstırılğan hár túrli reklamalar, kewil ashar orınlardıñ

Адебиетлар

1. Кошанов К.М., Есбосынова Н.П., Баятанова Э.К. Шет тиллерден кирген сөзлердің түсіндірме сөзлігі. –Нөкис: «Билим», 2002. -С. 10-13.

2. Комлев Л.Г. Словарь иностранных слов. –Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000. -С. 123-127.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada ingliz tilidan kirib kelgan soʻzlarning Nukus koʻchalarida qoʻllanilishi haqida soʻz etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идет об использовании английских заимствований на улицах города Нукуса.

SUMMARY. This article deals with the borrowings that taken from the English language which are used in the streets of Nukus.

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИДАГИ “ИЙТ” КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Г.А.Курбониязов – филология фанлари доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: зооним компонентли фразема, коннотация, прототип, коннотатив сема, паремия, миллий менталитет, сидланиш, салбий сема.

Ключевые слова: фразема зоонимного компонента, коннотация, прототип, коннотативная сема, паремия, национальный менталитет, оппозиция, негативная сема.

Key words: phrase with zoonym component, connotation, prototype, connotative sema, paremia, national mentality, contradiction, negative sema.

Туркий тиллар луғат таркибида зооним компонентли фраземалар салмоқли ўринни эгаллайди. Инсоният дунёда фақат ўзи якка яшамасдан, бошқа жониворлар биан биргаликда ҳаёт кечирази. Уларнинг баъзилари инсонга дўст бўлиб, уларнинг ҳаётида маълум даражада ўрин эгалласа, баъзилари унга душманлик қилади. Дўст, яқин бўлган ҳайвонлар хонакилаштирилиб, уй ҳайвонлари номи билан аталади. Оламнинг лисоний манзарасида ҳайвон номларини билдирадиган тил бирликларининг алоҳида ўрни бор. Шунинг учун улар лисонда кенг ишлатилади. Турғун бирикмалар, паремиялар таркибида ҳам бундай бириклар кенг истифода этилиши инсонлар зоонимларга нутқда катта эътибор қаратишининг натижасидир. Тадқиқотлардан маълумки, зоонимлардан **ит** сўзи фақат ўзбек ёки туркий тиллардагина эмас, балки, славян, Европа, хитой тилларида ҳам, шунингдек, уларнинг миллий маданиятида ҳам ўзига хос ўринга эга.

Биз қорақалпоқ тилидаги “ийт” (ит) компонентли фраземаларнинг семантикасида бир қанча маъновий, услубий хусусиятлар борлигини кўрдик. Қорақалпоқ тилшуноси Б.Юсупова “ийт” сўзи билан келган фразеологизмлар мазкур тилда кўп учрашини

атамалариниң дизиин мисал ушин келтирип өтемиз: “Gloria”, “Nike”, “GameHouse”, “Fish House”, “Black Burn”, “Chillout”, “Play Station Cyber Club”, “Fitness Club”, “Paynet”, “New Castle”, “Exam Center”, “Language School”, “Iceberg”, “Beer House”, “Las Vegas Restaurant”, “Car Wash Filler”, “Grand - City”, “Restaurant Niagara”, “nigella NWORK international”, “PlayStation Alegarx” hám t.b. [2:123-127].

Joqarida berilgen atama sözlerden kórinip turǵanıday ayırım dükánlar hám firmalar atları taza anglizmler bolsa, ayırımları rus tilinen alınğan sözler bolıp latin grafikasında tilinde jazılǵan. (Malina, Berezka, Apteka, Stomatologiya, Universam, Notarius, Kapital Bank)

Solay etip, keyingi dáwirde qalamızǵa hám jámiyetimizge kóp muğdarda anglizmlerdiñ kirip keliwi bul tábiyy hal. Biraq kópshilik jaǵdayda sawda orınları, restoranlar, dükánlardıñ, hár túrdegi xızmet kórsetiw orınlarıniñ atları arasında túsiniksiz shet tilleri ornına ilajı barınsha qaraqalpaqsha sözler menen ataw kerekligin aytpaqshımız, sebebi qaraqalpaq tilinde jaqsı, sulıw atama bolǵanday sözler júdá kóp. Mısalı: Ashıl Dastúrhan, Mazza, Keypiyat, Ishtaha, Zağara, Sarpay, Suwda Juldız, Gózzal, Atlas, Palday, Shiyrin, Aydınlar, Bayterek, Ayımxan, Qarajan, Alpamis, Qumar Ana, Aqterek hám t.b.

таъкидлаган [1:128]. Қ.Пахратдинов ва Қ.Бекниязовлар томонидан тузилган луғатда “ийт” компоненти иштирок этган 51 фразема изоҳланган[2: 83-84]. Ж.Ешбаев томонидан 1985 йилда тузилган изоҳли луғатда “ийт” компоненти мавжуд 6 фразема изоҳланган эди [3: 88-89].

Қозоқ тилшуноси Айбарша Исламнинг кўрсатишича, қозоқ тилида “ийт” компоненти билан келган 60 га яқин фразема мавжуд экан. Шунингдек, у бошқа туркий тилларда, жумладан, қирғиз тилининг изоҳли луғатида 58 та, турк тилининг луғатида 47 та “ийт” компоненти билан келган фразема мавжудлигини таъкидлайди [4:156]. Маълум бўладики, бир қанча туркий тилларда мазкур компонентли фразема кўпчиликни ташкил қилади. Уларда, асосан, салбий маъно ифодаланади.

Кузатишларимизда қорақалпоқ тилидаги “ийт” компонентли фраземаларда қуйидаги маънолар англашилади:

А) ижобий маъно англашилади. Қорақалпоқ тилида бошқа айрим туркий халқлардаги каби “ит – вафо, хотин – жафо” мақоли бор. Бунда итдаги вафодорлик, эгасига содиқ бўлиш, эгасининг фикрини тушуниб олиш хусусиятлари бўртириб ифодаланади. Бадиий

асарларда мазкур мақол яна ҳам ўзгача шаклда кўлланилиб, ифоданинг таъсирчанлигини таъминлайди:

– **“Ийт опа, қатын жапа”** деп ата-баба не ушын айтқан? Ийттиң ким екенин, қатынның ким екенин билген ата-баба! Инанбасаңыз берман қараң – ийт ийесине еркелейди, басқаны қабады. Ал, ҳаял басқаға еркелейди, ийесин қабады. Өне соннан байқаслайбер! (М.Нысанов). Саққулак: **“Ийт опа, қатын жапа”** деп усындайды айтады екен-ау.

Жоллы: Адамларда буннан-эм басқа гәп бар, **“ийт ийесине еркелейди, басқаны қабады, ал ҳаял басқаға еркелейди, ийесин қабады”** дейди (М.Нысанов).

“Ийт” компонентли фразеологизмларда ижобий маъно билдирилади. Масалан, қорақалпоқ тилидаги **ийтти отлады** фраземаси бадавлат бўлди, давлат келди, маъноларини ифодалаш учун кўлланилади. Малумки, ит ўт емайди. Қорақалпоқ миллий маданиятида бадавлат одамнинг, ёки иши ўнгидан келадиган одамнинг ити ўт ейди, деган ибора ишлатилади.

“Ийттен бир сүйек қарыздар” фраземаси бошқалардан қарзи кўп бўлган, қарздор инсонга нисбатан ишлатилади. Ибора пропозициясидан итга бўлган ижобий коннотацияни сезиш мумкин. Фразема семантикасида “Хатто ит ҳам ўша инсондан бой, у хар қандай инсондан арзимаган бўлса ҳам қарз олди, қарздор бўлди” семалари мавжуд: Айпарша: **Әпермен. Сениң исииң болмасын! Сен қусап ийттен бир сүйек қарыз алмай-ақ той бермен қудақалесе** (М.Нысанов).

Б) салбий маъно англашилади. Баъзан одам маъносида ишлатилади. Масалан: **Сырә буны тыңлайтуғын ийтим жоқ, биреу анаў жерин, биреу мынаў жерин услап, гәси маңлайын тийгизип, гәси бугып қарап:**

–Буның қаери дөдетлейди екен? – десе тук түсинбеген Айсберг **“не деп атыр!”** деп Оржановты қыстастырады (Ш.Сейтов). Мисолда гапирәтган одамнинг гапини тинглайдиган одам йўқлиги, эътиборсизлиги, кишиларнинг бошқа нарсаси билан шуғулланаётганлиги тушунилади.

Сирә булар менен **хабарласатуғын ийт жоқ** (Ш.Сейтов). Бунда мурожаат қилган одам билан гаплашадиган яхшими, ёмонми одамнинг мавжуд эмаслиги, хар ким ўз иши билан бандлиги ўткир, образли тарзда баён қилинган. **Қала берди байдың қызы да “Әжинияз келип бузып кетипти”** деген насаққа қалады. Соннан кейин Халмурат бай қызын кимге береду – сениң менен маған бермей **ийтке береме?** (М.Нысанов).

Юкоридаги мисолда “ийт” компоненти одам маъносидаги сўз билан оппозитив муносабат ҳосил қилади ва кўчма маънода “умуман одам” маъносини ифодалайди. Мисоллар: **–Кәрдиң бе көгерип отырганын! “Ийт айттың ба, қойдың ба?!”** демейди. **Ең болмаса жасымды сыйлап зыбан бер, ҳей, жасыма жетпей желкең қыйылғыр!** (М.Нысанов). **Бул не деген әдепсизлик, интизам қайда, уят қайда, адам емиздиге өзиңди, ийт пе!**” (Ш.Сейтов).

Қорақалпоқ тилидаги **ийт болды, ийт емген, ийт жанлы, ийтине дейин биледи, ийтин шығарды, ийти шықты, ийттей қылды** каби фраземалар одамга нисбатан ишлатилади. Булардаги “ийт” компоненти назарда тутилатган шахсга нисбатан ўта ёмон кўрувчилик, жирканиш маъноларини билдиради: **–Өз әкемнен! Ҳеш ўақта әкелигин тән алмаған, өзиниң бир заманлық тән ләззети ушын мени дүньяға келтирип, ийт орнына таслап қойған нәкас атадан өш алдым**(М.Нысанов). **Ҳәй, сен-әм бир, әкелсең болады го. Сағынып ийтим шығып отыр еди**(М.Нысанов). **“Бир жақсы адам екенсең, қойдың кимдикилигин ҳәзир айтпай атырсаң, сол адам сени түбинде қор қылады. Бизге ақыры ийттей болып қуйрығыңды**

қыйпаңлатып өзиң барасаң. Сол күнде я маған, я мынаў Қунназар ақсақалға, я Мәдияр баслыққа бар” деп еди-әй (Ш.Сейтов). Ийттей болып қуйрығыңды қыйпаңлатып өзиң барасаң – айтган вақтда ишончсизлик билан қараб, кейин айтылган гапнинг тўғрилиги билан одамда пайдо бўладиган ишонч нәтижасида ишланадиган ҳаракатни ифодалашга хизмат қилган.

Қорақалпоқ тилшуноси Б.Юсупова таъкидлаганидек: “Ийттей ызғыў”, “ийт муты”, “ийт несибели”, “ишинде ийт өлип атырса да билдирмеў”, “ийт биле ме” фразеологизмлари кўп, арзон, олис, узок ер, бошқалардан кўп фойда кўрмоқ, сир сақламоқ, билмаслик каби маъноларни англатади:

–**Ҳаўа, мен ийттей ызғып атыр едим!**– деп Муратқа шақшығды Шундый (Ш.Сейтов). **“Бизде ҳамме нарсе ийт муты, сырттан көтерип келгенди жек көреду”** деп бопсыдым (М.Нысанов). **Жүз адым жердеги арнадан зордан суў әкелип жүргенде, булар ийт өлген жердеги көлден, суўлы кийими менен қалай жетипти екен, пахырлар!**(А.Садықов).

–Анаққара, пай-пай, усы киси **ийт несибели-ау!**– дейди Алтынга ақ қатын (Ш.Сейтов).

–**Ҳаў, аппақ қыз, сен ишинде ийт өлип атырса да билдирмейтуғын** мақсым бийкешим едиң го! (А.Садықов) [1:128].

Ийт азабы, ийт азабын берди, ийт азабында, ийт азабын көрди (шекте), ийт азап пенен, ийт әуре, ийт әуреке салды, ийт әуреке түсти, ийт әуересин шығарды, ийт әуереси шықты фраземалари инсонга нисбатан ишлатилиб, ортиқча азоб бермоқ, овора қилмоқ маъноларини ифодалайди: Ыррас, жумыстың ауырына басып, **ийт азабын берип**, еки кун жумсап еди, үшінши күни сайылдың өзи бир түнде жоқ болып шықты, бырақ Қурбанның жыйынлық шапанын кийип кетипти (Ш.Сейтов).

“Ийт жемес заққыны жесиў” фразеологизми қаттиқ жанжаллашмоқ, нәтижада бир-бирини кўрмаслик даражасида бўлган одамларга нисбатан кўлланади:

–**Мурат ҳәккелектің өгизи Ақтөренің жуўерисине түсип, бир хәптеликте екеўи ийт жемес заққыны жесип еди** (Ш.Сейтов) [1:128].

Қорақалпоқ тилшунослигида **қайсы ийттиң артыңғы сыйрағы** фраземаси менсимаслик, тан олмаслик, одам ҳисобига олмаслик маъноларини ифодалайди: **Оныкине барып жатайын десем қайсы ийттиң артыңғы сыйрағыман, қорқаман**(Ш.Сейтов).

Айнан шундай маънода бошқа айрим туркий тилларда ҳам кўлланилади. Рус, хитой, телеут тилларидаги зоофраземаларни тадқиқ қилган О.А.Булгакова ва Э.С.Денисоваларнинг кўрсатишича, мазкур фразема телеут тилида **ийттиң киндеги айағы** шаклида кўлланилиб, “ортиқча” маъносини (инсоннинг ҳаракати, унинг иши ёки ўзи) ифодалайди. Тарихан ит телеутлар онгида ҳеч нарсаси арзимаслик, бефойдалиқ шаклида акс этади. Катта авлод одамини ит деб аташ билан унга бўлган салбий муносабатни ифодалайди. Телеут халқининг менталитетини билмаган рус кишиси мазкур фраземанинг маъносини тушунмаслиги мумкин. Сабаби рус тилида шунга ўхшаш маънодаги **как собаке пятая нога** фраземаси мавжуд. Рус халқининг тушунчасида ит содиқликнинг рамзи сифатида тушунилади ва унда ҳеч қандай ортиқча нарсаси йўқ, шунинг учун унда ҳеч қандай бешинчи оёқ бўлмайди. Кўчманчиларнинг энг яқин ҳамроҳи итлар бўлмаган, бу вазифа отларга тегишли бўлган, кўчманчи халқ ўзининг содиқ отини юксак баҳолаган. Телеутлар учун отлар муқаддас хайвон, ҳаётининг ҳамроҳи ҳисобланган [5:84].

Ортиқча ҳадиксираш, бирон нарсани ўйлаб, қилган ишининг нотўғри эканлигини билиб, ундан пушаймон қилиш каби маъноларни билдирадиган **ишин ийт**

жыртқандай болды, ишин ийттей кемирди, ишин ийт тырнады (жыртты) фраземалари ҳам салбий маънони ифодалайди: Соннан келип, мына Ёбдикеримнинг “ески бай, молла-ийшанлардың қуйрығы” деп ат алдына салып айдаып кеткени қатты батты. Ойлаган сайын **ишим ийт жыртқандай болып**, ишкен асым бойыма тарамайды (М.Нызанов). Мениң жақпас жағыма шығып, жығырданымды қайнатқан ҳадийсениң оңым емес екенлигин билип қуғандым да, лекин, еле өзимнің бөтен планетада жүргеним есима түсип, **ишим ийт жыртқандай болды** (М.Нызанов).

Ёқтирмаган одамини итга тенглаштириш, унинг фарзандини ҳам ёмон кўриш маъносида “ийттиң төли” фраземаси қўлланилади:

Хатша: –*Маған сендей ийттиң төли керек емес.*

Айдос: –*Сен ийтсең* (М.Нызанов).

Бекорчи ишлар билан шуғуланмоқ, тайинли иш қилмаслик, вақтни бекор ўтказиш маъносида қўлланиладиган **ийт қырқа ма** фраземаси ўзининг эркин бирикма сифатидаги прототиби билан умумий маънога эга эмас. Айрим ҳайвонларнинг жунларини қирқиб, улардан фойдаланиш мумкин бўлса, итларни қирқиб, ундан фойдаланиш мумкин эмас. Масалан: *Басишлары оның қаяқта жүрип, қаяқта тұрғаны менен иси болмаса, отырыспа қумай, басқа ийт қырқа ма* (М.Нызанов). *Бир жупты қостым. Ендиги жағында ийт қырқаман ба?! “Үйренген әдет қала ма, көтере бер мушыңды” деген* (М.Нызанов).

Ийт терисин басына жапты, унинг аллофраземаси **ийт терисин басына қаплады** фраземаси жуда қаттиқ урушиш, бошқаларнинг олдида шарманда қилиш маъноларини ифодалайди:

Алтынай: –*Мен-әм жаңа ийт терисин басына қаплайын деп барып едим, жоқ екен* (М.Нызанов).

Қорақалпоқ халқи ҳазил-мutoйбага бой халқ. Миллий урф одатларида ҳам мана шундай ҳазиллар, сўз ўйинлари, баъзи айтишлар қатта ўрин эгаллайди. Уйланаётган йигит қиз томонга борганда унинг чўнтақларини ҳам текшириш, чўнтагида борини янға томон олиш удуми ҳам бор. Чўнтагини текшириб кўрганда ҳеч нарса топилмаса, ёки кам бўлса **қалтасында ийт ўрип тур** фраземаси ишлатилади: – *Қаё, бул жигит баққалдың баласы дегендей емес қой, қалтасында ийт ўрип тур ғой!* – деп ҳаяллардың басқылап атырғанын шала-пала еситти сыртта жүрип (М.Нызанов).

Бирор ишни бажаришда кўп қийинчиликларга дуч келиш, оврагарчиликларга учраш маъноси **ийт қарақанишылық** фраземаси воситасида ифодаланади: *Кейин ала Арзайым менен Қуўатты бақиша берди. Бергенде де ийт қарақанишылық пенен орналастырды* (М.Нызанов).

Қорақалпоқ тилида икки кишининг жанжаллашиши, урушиши, айтишишини образли тарзда **ийттей ырылдысыў** фраземаси билан бериш орқали урушаётган одамларга нисбатан салбий коннотация ҳам ифодаланади: *Бәлки, тәбият, мынаў өмир ийттей ырылдасыў менен өтсе де, соныңдай илаҳийда, соныңдай ийирин өмир мудары жылаў ушын ҳәм, мудары күлиў ушын ҳәм берилмегендур* (Ш.Сейтов).

В) умумлаштириш маъноси англашилади. Қорақалпоқ тилида **ийт пенен қус** фраземаси мавжуд бўлиб, барча, умуман каби маъноларни билдиради. Бадиий нутқда унга айрим компонентлар қўшилиши ҳам мумкин. **Ийт–қусқа жем болды, ийт пенен қусқа жем болды, ийт пенен қусына шекем** каби: *“Қожырап келгенде ийт пенен қусына шекем қолай көрди” дегенди сирә қыялыңа келтирме, қарындасым* (Ш.Сейтов). *“Ура билген жигитке ийт те, қуста жарақ” деген усы екен ғой, деп оған биілік ҳәмелин қайтып берипти дейди* (М.Нызанов).

Г) “ийт” сўзига “пышық” сўзи қўшилиб, ўзаро зид, антоним муносабатини ҳосил қилади. Кўпчилик тилларда салбий маънода, баъзан устидан кулиш, мазахлаш маъноларида ишлатилади. Бунда ит билан мушукнинг доимо ўзаро келишмаслиги, бир-бири билан иноқ яшай олмаслиги фраземанинг шаклланишига сабаб бўлган. **Ийтли–пышықлы болды, ийт пенен пышықтай**: Масалан: *Буләр ҳәзир ийтли-пышықлы болып, қуўысып жүргени менен бир майданнан соң көрсең әжик-гүжик болып тап қатынлардан бетер бир-бириниң ийеклериниң астына киришип, шуңқилдесип отырғанын көресең* (А.Садықов). *Тек бес шайтан таўық өзлери менен бирге келди, ҳарамнан ийи менен пышығы жоқ, ҳадалдан сол бес таўық еди дуньясы* (М.Нызанов).

Баъзан бадиий нутқда **“мышық”** шаклида ҳам қўлланилади: *Бул кишкентай әжағамның баласы еди, кишем менен ийтли-мышық болып урыса беретугын* (М.Нызанов). Аскар: –*Бурын да ийтли-мышықпыз ғо* (М.Нызанов).

Қорақалпоқ тилида **ийт ийесин, пышық бийкесин билмеў(танымаў)** фраземаси ҳам мавжуд бўлиб, биров бировни танимаслик, яғна раҳбарнинг йўқлиги, ҳар ким ўз билганича иш тутмоқ маъноларини ифодалайди: *Сүрилген жер белге де бос келип, жол бере қойды, қатыныў-еркеги, баласыў-шағасы, жарқылдаған бел, бурқылдасқан шаң, алампурхан түтин, қақалған, шақалған, жөтелген, түкиринген, сөгинген, шақырынған сеслерден ийт ийесин, пышық бийкесин билер емес* (Ш.Сейтов). –Онда ол жақта да **ийт ийесин, пышық бийкесин танымайтуғын** булағай болып атыр екендағы, – деди душпанларының аўхалына қуғанған Бердақ (А.Садықов).

Д) рамзий маъно билдирувчи сўзлар билан бирга келганда ҳам зидланиш муносабати ҳосил қилинади. Дунёнинг кўп тилларида, жумладан, Европадаги инглиз, француз, тилларида, шунингдек, туркий тилларнинг кўпчилигида “оқ” сўзи тозалик, поклик, гўзаллик маъноларини ифодалар экан. Қозоқ, қорақалпоқ тилларида оқ соқолли ота, оқ туя, қушларнинг подшоси ҳисобланған оққуш кабилар алоҳида ҳурмат қилинған. “Қора” сўзи эса бунинг тескариси – ёвузлик, ёмонлик рамзи сифатида ишлатилған. Улар қуйидаги бирикмаларда – қора ниёт, қора довул, қора босмоқ, гуноҳдек қора, қора ўйлар каби боғланишларда реаллашадиган маъноларни ифодалайди. Шунингдек, халқларни ажратишда юкори элитани оқсуяқлар, қуйи қатламни эса қора халқ, қора оломон каби бирикмалар билан англатиш кўпчилик тилларда мавжуд экан.

Қорақалпоқ тилидаги **“Аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў”** фразеологизми ҳам одамдаги урушиш, қойишиш, бефарқ гапириш орқали билдириладиган салбий ҳиссиётларни юзага чиқариш билан боғлиқ. Мазкур фразема ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлиб, шундай изоҳланған: Оғз(и)га оқ ит кириб, қора ит чикди [кимнинг] ҳар хил ҳақорат сўзларни айтмоқ.

Исмағжон бошида Хайри опани, кейин ўша ердазиларни қаттиқ уришди. Ҳаммаларининг қапалаги учиб безрайишиб қолдилар. “Йўқолларинг, ҳаммангнинг башаранг қурсин!” – деб оғзига оқ ит кириб қора ит чикди (Ойдин) [6:210].

Қорақалпоқ тилидаги **Аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў** фраземасининг маънолари ва қўлланиши ҳам ўзбек тилидаги фраземаники билан деярли бир хил. Мисоллар: *Соны қулағыңа алтын сырға етип тағып ал дегенимди билемен, әбден шарбаяланып аспанға шапшыды, аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шықты* (Г.Есемуратова). Сәрсен: *Маған сөйлегенше қатыныңды тый! Аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығып атыр* (М.Нызанов).

Ит сўзи салбий коннотацияга эгалиги боис, ижобий коннотацияли **оқ** аниқловчиси билан бирикканда ҳам барибир оғиздан чиқаётган гапларнинг ҳақоратли бўлганлиги сабабли салбий семалар касб этади.

Юқоридаги фразема Бао Хуннинг кўрсатишича хитой тилида ҳам мавжуд экан. Уларда “*gou xue ren tou*” **аўзынан ақ ийт кирип, көк ийт шығу** шаклида ишлатилар экан. Туркий тиллардаги каби, оғиздан хар хил ҳақоратли сўзларни ёғдирмоқ маъносини билдираар экан [7:84].

Е) географик объект мазмуни англашилади: *Ҳақыйқатында Сарығүлдиң төркиниде ҳеш ким қалмағаны туўры еди. Бәлким аталас ағайын-туўғанлары бар шығар. Лекин “ийт қыры”дай жерден бир көкиректен сүт емген ханаласың болмаса ким келсин!* (М.Нысанов).

Қорақалпоқ тилидаги “ийт өлген жер” фраземаси ҳам локал маънони билдириб, узокдаги, олисдаги ер, одамлар деярли бормайдиган макон маъносини

ифодалайди: *Жүз адым жердеги арнадан зордан суў әкелип жүргенде, булар ийт өлген жердеги көлден, суўлы кийими менен қалай жетти екен, пахырлар!* (А.Садықов)

Ж) пайт маъноси англашилади: *Айтымбетке ийт даўысы семген соң әкелип кеткен еки түйесин Әбдикерим сезип қалып, ҳүкимет есабына хатлатып жиберди* (М.Нысанов).

Хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, кўпчилик тилларда ит компоненти салбий – ёмон кўриш, ёктирмаслик, жирканч маъноларини ифодалайди. Фраземалар одамга нисбатан қўлланганда ҳам уларнинг хусусиятларини итга қиёслаш (итдай оч, итидан баттар кўрмоқ, ит қилмоқ, итнинг кейинги оёғи) натижасида салбий коннотация ифодаланади. Фраземалар сўз санъаткорлари томонидан мохирона фойдаланилиб, образнинг хусусиятларини таъсирчан, бўрттириб, ёркин акс эттиришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Юсупова Б. Фразеологизмлерде хайўан атамаларының қолланылыўы/ Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2011. – С.128.
2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2018. – С. 83-84.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. –С. 88-89.
4. Айбарша Ислам. Лингвомәдениеттану: тіл мәдениет контексінде. –Алматы-Астана, 2004. –Б. 156.
5. Булгакова О.А., Денисова Э.С. Динамика функционирование зоолексем во фразеологизмах русского, китайского и теле-утского языков/Современные проблемы русистики. МКР-Барселона, 2018. ISBN 978-84-949838-0-1
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – С.210.
7. Бао Хун. Специфика фразеологизмов в русском и китайском языках/Фразеология в контексте культуры. –М., 1999. – С. 305-310.
8. Фразеологический французско-русский словарь/ Сост. В.П.Гак, И.Мухина и др. –М., 1958.
9. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. –М., 1991.
10. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. –М., 1996. –238 с.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ тилидаги зооним компонентли фраземалардан “ийт” компонентли фразема таҳлил қилинган. Маъно жиҳатдан бир неча мавзувий гуруҳларга ажратилган, қорақалпоқ миллий маданиятида мазкур хайвонга бўлган муносабат, шу орқали фраземаларнинг нутқдаги прагматик жиҳатлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье из зоонимных фраземных компонентов каракалпакского языка проанализирован компонент фраземы «собака». Смысл фраземы разделен на несколько тематических групп, изучено отношение к данному животному в каракалпакской национальной культуре, и тем самым выявлены прагматические аспекты фразем в речи.

SUMMARY. In the article, a phrase with the “yyt” component is analyzed from the phrases with the zoonym component in the Karakalpak language. The relationship to this word in the Karakalpak national culture, which is divided into several thematic groups, including the pragmatic aspects of idioms in speech, is studied.

QARAQALPAQ TILINDE GLYUTTONIYALÍQ DISKURLARDÍ IZERTLEWDÍŇ ÁHMIYETI

G.M.Nurlibekova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: diskurs, matn, madaniyat, lisoniy omillar, nolisoniy omillar, lingvokulturologiya, pragmatika, glyuttoniya, glyuttonik diskurs, qoraqalpoq tili, millat madaniyati.

Ключевые слова: дискурс, текст, культура, языковые факторы, неязыковые факторы, лингвокультурология, прагматика, глюتونия, глюتونическая дискурс, каракалпакский язык, национальная культура.

Key words: discourse, text, culture, linguistic factors, non-linguistic factors, linguoculturology, pragmatics, gluttony, gluttonous discourse, the Karakalpak language, national culture.

Diskurs – pánleraralıq izertlewler teması esaplanıp, te-oriyalıq til biliminen tısqarı, kompyuter lingvistikası hám jasalma intellekt, psixologiya, filosofiya hám logika, sociologiya, antropologiya, etnologiya, ádebiyat, semiotika, tariyxatıw, ilahiyat, huqıq, pedagogika, awdarma teoriyası hám ámeliyatı, siyasat siyaqlı basqa diskurs penen baylanışlı pán hám izertlew tarawlarınıń da tiykarǵı úyreniw obyektı esaplanadı. Bul pánlerdiń hárbiri diskurstı úyreniwde ózine tán túrde qatnasadı.

Ótken ásirdiń 70-jıllarınan baslap tilshi ilimpazlardıń dıqqatı gápten úlkenirek birlikler sheńberine qaratıla basladı. Diskursqa qızıǵıwdıń baslanıwı áyne sol dáwirge tuwra keledi. Biraq, atamanıń qollanıw tariyxı biraz eski: 1950-jıllardıń basında amerikalı tilshi ilimpaz Z.Xarris gápten úlkenirek tekst bólekshesin diskurs dep ataǵan. Francuz tilshisi E.Benvenist bolsa bul atamanı qarım-qatnas barısında sóylewdi ańlatıw ushın qollanǵan. Lekin, áyne 70-jıllarǵa kelip shet el tilshileri – U.Cheyf, V.Deysler, J.Grayms, T.Van Deyklerdeń izertlewleri diskurs talqısın ayrıqsha ilim jónelisi retinde qalıplestirdi [3:7].

Diskurs (francuzsha discourse; anglichansha discourse; latinsha discursus – keyinge-aldıǵa juwırıw; aylanba tá-

kırlanışlı háreket; sáwbet; sóylem) – ekstralingvistikalıq-grammatikalıq, social-mádeniy, psixologiyalıq hám basqa faktorlar menen bayıtılǵan izshil tekst; waqıyaǵa baylanışlı bahalanǵan tekst; maqsetli jámiyetshilik háreket retinde qabil etilgen adamlardıń óz ara tásiiri hám olardıń sanasınıń mexanizmleriniń (kognitiv barıslar) quramlıq bólegi retinde qabil etilgen sóylem. Sonlıqtan «diskurs» ataması, «tekst» atamasınan parıqlı túrde, janlı ómirge bolǵan baylanıslar tikkeley tiklenbeytuǵın áyyemgi hám basqa tekstlerge qara-ta qollanılmaydı, delinedi eń keń tarqalǵan táriyplerde [3:7-8].

Diskurs – bir waqıttıń ózinde hám tillik iskerlik barısı, hám onıń (iskerliktiń) ónimi esaplanadı. Solay etip, diskurs bul insanlardıń óz ara pikir almasıwı, baylanısı, bir-birine túrli maǵlıwmatlardı jetkeriwı, maǵlıwmatlardı jetkeriw ushın hárqıylı qurallardan paydalanıwı, eki sáwbetleske de túsiniikli bolǵan process diskurs delinedi. Diskurs di-alogiyalıq hám monologiyalıq kóriniste ushırawı múmkin. Pragmatikalıq ańlatpalar boyınsha diskurs ataması segiz túrli mánide ushırawı anıqlanǵan:

- 1) sóz alternativi;
- 2) frazalardan ólshemi boyınsha artatuǵın birlik;